

11. VE 13. YÜZYILLAR ARASI HARİZM COĞRAFYASINDA YETİŞEN ÂLİMLER

Harun AYDEMİR*

* Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Doktora Öğrencisi, harunaydemir91@gmail.com ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0002-2196-7264>

Received Date: 16.11.2024. Revised Date: 02.12.2024. Accepted Date: 21.12.2024.

Copyright © 2024 Harun Aydemir. This is an open access article distributed under the Eurasian Academy of Sciences License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

Öz

11. ve 13. yüzyıllarda, Harizm coğrafyasında bilim ve kültür açısından önemli bir dönemi temsil eder. Harizm, Orta Asya'da yer alan, özellikle bilim ve kültür alanında yetiştirdiği âlimlerle tanınan bir bölgedir. Bu dönemde Harizm'de yetişen âlimlerin katkıları hem İslam dünyasında hem de dünya bilim tarihinde önemli bir yer tutar. Harizm coğrafyasının bu yüzyıllarda yetiştirdiği âlimlerin başlıca özellikleri, bilimsel üretkenlikleri ve çeşitli alanlardaki başarılarıdır. Bu âlimler, matematik, astronomi, tıp, felsefe, geometri ve edebiyat gibi birçok alanda önemli eserler ortaya koymuşlardır. Özellikle Harizmi âlimlerin, Batı ve Orta Asya bilim geleneğini birleştirerek hem Arapça hem de Farsça yazılmış bilimsel metinleri inceleyip geliştirmeleri dikkat çeker. Bu âlimler, zamanının en büyük bilim insanlarından bazılarını yetiştirmiş, Harizm'i bir bilim ve kültür merkezi haline getirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Harizm, Bilim, Tıp, Felsefe, Matematik.

SCHOLARS GROWING UP IN THE KHAWARISM GEOGRAPHY BETWEEN THE 11TH AND 13TH CENTURIES

Abstract

The 11th and 13th centuries represent an important period in terms of science and culture in the Khwarazm geography. Khwarazm is a region in Central Asia, known especially for the scholars it has trained in the fields of science and culture. The contributions of the scholars trained in Khwarazm during this period have an important place in both the Islamic world and the history of world science. The main characteristics of the scholars trained in the Khwarazm geography in these centuries are their scientific productivity and their success in various fields. These scholars have produced important works in many fields such as mathematics, astronomy, medicine, philosophy, geometry and literature. It is particularly noteworthy that the scholars of Khwarazm combined the scientific traditions of Western and Central Asia and studied and developed scientific texts written in both Arabic and Persian. These scholars trained some of the greatest scientists of their time and made Khwarazm a center of science and culture.

Keywords: Khwarezm, Science, Medicine, Philosophy, Mathematics.

1.Giriş

Farsçada har ve rizm kelimelerinden meydana gelen Harizm, batıda Oğuz Türkleri'nin ülkesi, güneyde Horasan, doğuda Maverâünnehir ve kuzeyde Türk topraklarının çevrelediği bölgenin adı olarak zikredilmektedir. Harizm coğrafyasının içinde yer alan başlıca şehir ve kasabaları, Kas, Gürgeç (Cürcan), Hive, Hezaresb, Dergan, Berkan, Kerder, Zemahşer, Cigerbend, Sedver, Kerderanhas, Zerduh, Ertehuşmisen, Derhâs, Beratigin, Çağmîn, Hâmcercd, Gâvhâne, Nevkefâğ, Medminiye ve Git olarak sıralanabilir. Özellikle Kas, Gürgeç (Cürcan) ve Hive, dönem dönem Harizm coğrafyasında başkentlik yapmıştır (*Hudûdü'l Alem*, 2018: 78-79;

İstahri, 2019: 253; İbn Havkal, 2017: 410; Özaydın, 1997: 217-220. Ayrıca Harizm şehir ve kasabaların hakkında geniş bilgi için bkz. Strange, 2015. s. 538-554).

Orta Asya'nın en büyük iki nehrinden birisi olan Ceyhun Nehri, Harizm şehir ve kasabaları için bir hayat kaynağı olmuştur. Pamir ve Hindukuş dağlarının birleştiği yerde, 4950 m. yükseklikteki kaynağından Aksu (Penç ırmağı) adı altında doğup, sırasıyla Tirmiz, İsfarayın ve Horasan'ın diğer bölgelerinden geçerek Harizm'e ulaşır. Buraya ulaştığındaysa çeşitli bölgelere dağılır ve arta kalan suları Gurgench'te bulunan Aral Gölü'ne dökülür (Mesudî, 2023: 73; İstahrî, 2019: 254-255; İbn Havkal, 2017: 408; Esin, 1991: 98-99). Netice itibariyle bölge halkı, nehrin bereketli suları sayesinde tarım arazilerini sulamış ve dahası balıkçılıkla da geçimlerini sağlamışlardır. Her ne kadar Harizm coğrafyasında ziraat ön plana çıksa da ticari faaliyetler de büyük yer kaplamıştır.

Harizm, coğrafi konum itibariyle Ortaçağ'ın en önemli ticaret yollarından olan Baharat yolunun üzerindedir. Özellikle İran, Hindistan, Çin gibi Asya ülkeleri ile Güney Rusya ve Sibirya bozkırlarını bağlayan yolların merkezinde yer almaktadır. Bu durum bölgede aktif bir ticaretin oluşmasını olanak sağlamıştır. Genel itibariyle kurutulmuş balık, ipekli ve yünlü kumaşlar, süslü elbiseler, bal, peynir, özellikle halifenin sarayına gönderilen kavun başta olmak üzere meyve, koyun, sığır, deve, av kuşları, her çeşit deri, kürk, meşe, gürgen, zırh ve kılıç gibi ürünler ihraçta önemli yer tutmuştur. Bilhassa kışın Ceyhun Nehri'nin dolmasıyla develer üzerinde ticaret gerçekleşirken, yazın ise gemiler aracılığı ile ticari faaliyetleri sürdürülmüştür (*Hudûdü'l Alem*, 2018: 78; İbn Havkal, 2017: 413; Özaydın, 1997: 217-220).

Harizm'i önemli kılan diğer bir özelliği ise coğrafi olarak korunaklı bir konumda yer almasıdır. Ceyhun nehri ve ona bağlanan kanallar, bölgeyi düşman işgallerinden koruyan doğal bent olmuştur. Bunun yanında Harizm bölgesinin savunmasında kolaylaştıran diğer bir etmen ise, etrafının geniş çöllerle kaplı olmasıdır (Özaydın, 1997: 217-220). Bu iki özelliğe bakıldığında, Harizm coğrafyasının düşman ordularına karşı doğan bir zırha sahip olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Harizm'in ticari zenginliği ve coğrafi anlamda sağlamlığı, bünyesinde ilmi faaliyetlerinin de yeşermesine olanak sağlamıştır. Harizm coğrafyasında 12. yüzyıla kadar ilim dili Arapça olmuştur. Öyle ki sadece ilim adamları değil, aynı zamanda edebi kültür sahibi olanlar da Arapça lisana vakıf olmuşlardır. Kaleme aldıkları eserlerini tüm İslam âlemine duyurmak isteyen âlimler, Arapça'yı ön plana çıkarmış, dahası Farsça yazılan eserlerini Arapça'ya çevirmek zorunda kalmıştır. Ancak 12. yüzyıldan sonra Arapça önemini yitirerek yerini Farsça lisana bırakmıştır. Özellikle devlet dilinin Farsça olması, bu duruma büyük etki etmiştir (Yılmaz, 1999: 461-470). Nihayetinde Harizm coğrafyasının sahip olduğu genel özellikler, bu bölgede pek çok âlimin yetişmesine olanak sağlamış ve bazılarının eserleri günümüzde dahi önemini korumayı başarmıştır. Netice itibariyle bu çalışma, 11.ve 13. yüzyıllar arası Harizm coğrafyasında ilimi faaliyetlerde bulunan âlimlerin hal tercümelerini konu alacaktır.

2. 11. ve 13. Yüzyıllar Arası Harizm'li Âlimler

2.1. Muhaddisler

Sözlükte “haber vermek, hadis rivayet etmek” anlamındaki tahdîs masdarından türeyen muhaddis kelimesi terim olarak “rivayet ettiği hadisleri senediyle birlikte nakleden ve bu hadislerin metinlerini ezbere bilen, senedlerindeki râvilerin güvenilirliği konusunda görüşleri bulunan kimse” demektir. Bazıları, hadis âlimlerinden usulüne uygun şekilde hadis öğrenen ve rivayet eden herkese muhaddis demiştir (Kandemir, 2020: 390-392).

2.2. Muhammed b. Yusuf b. Muhammed b. el-Cüneyd el-Kaşı (ö. 394/1003)

Harizm'in Kas vilayetinde dünyaya gelmiştir. Bağdat, Mekke, Basra ve Hemedan şehirlerinde bulunarak, çeşitli âlimlerden ilim talep etmiştir. Cürcan vilayetinde kısa bir süre bulunduktan sonra, Bağdat'ta gitmiş ve hadis dersleri almıştır. Ardından Basra'ya giderek bir süre imla dersleri almıştır. el-Kaşı'nın en sonra Mekke'de bulunduğu ve orada öldüğü aktarılmaktadır (Sem'ani, 1982: 77-789).

2.3. Mahmud b. Muhammed el-Abbas b. Arslan Ebû Muhammed el-Abbâsî Muzhireddin el-Harizmî (ö. 578/1173)

Hadis âlimi ve tarihçi olan Muzhireddin el-Harizmî, 15 Ramazan 492/15 Ağustos 1099 senesinde dünyaya gelmiştir. Babası Muhammed b. Arslan ve İsmail b. Ahmed el-Beyhakî'den Harizm'de sema yoluyla hadis öğrenmiş, dahası Merv'de Muhammed b. Abdullah el-Hafsevî, Semerkant'ta Ahmed b. Abdulvahid el-Farisî, Buhara'da Muhammed b. Ali el-Mutahharî gibi âlimlerden hadis dersleri almıştır. Ayrıca Hasan b. Mesud el-Begavi'den fıkıh ilmini öğrenmiştir. Bağdat Nizamiye Medresesi'nde bulunduğu sıralarda, Yusuf b. Mukallid ve Ahmed b. Tarık'a dersler vermiştir. Eserleri arasında "*Tarih-i Harizm*" önemli bir yer tutmuştur. Son olarak İyi bir muhaddis ve fıkıhçı olan Muzhireddin, 568/1173 senesinde vefat etmiştir (es-Sübkî, 1968: 289-290).

2.4. Abdullah b. Yusuf el-Kadı Ebû Muhammed el-Cürcanî (ö. 489/1096)

Hadis malzemelerini konularına göre tertip ettiği kitapları, "*Fadayi'l eş-Şafî*", "*Fadayi'l Ahmed b. Hanbel*" ve "*Tabakatü's-Şafî*" olarak sıralaya biliriz. Ömer b. Mesrur, Ebu'l Hüseyin el-Farisî, Ebû Said el-Kençeruzi, Ebû Osman el-Hayrî, Hamza el-Sehmî, Ahmed b. Muhammed el-Handekî ve Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Taberî gibi âlimlerden sema yolu ile hadis öğrenmiştir. Bunun yanında Abdulgaffar el-Farisî ve el-Kuşeyrî ondan hadisler rivayet etmiştir. Dönemin ünlü muhaddislerinden olan Cüzcanî, 489/1096 yılında vefat etmiştir (es-Sübkî, 1968: 94-95).

2.5. Ebû Sad İsmail b. Ebû Bekir Ahmed b. İbrahim el-İsmail Ebû Muammer el-Cüzcanî (ö. 431/1040)

Harizm'in Cürcan vilayetinde müftülük yapan Ebû Sad, âlim ve müsnid sıfatları ile ön plana çıkmıştır. Bağdat'ta Ebû Hafız b. Şahin ve Mekke'de Ebû Muhammed b. Yusuf'tan hadis dersleri almıştır. Oldukça zeki bir olarak aktarılan Ebû Sad, yedi yaşındayken Kuran'ı ezberlemiştir. Onun evi ilim ve din yuvası olduğu zikredilmektedir (es-Sübkî, 1968: 331-332; Hatipoğlu, 2006: 108).

2.6. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Kadı Ebu'l-Abbas el-Curcanî (ö. 482/1089)

Fıkıh âlimi ve bir edip olan Ebu'l-Abbas el-Curcanî, Basra'da kadılık ve müderrislik görevinde bulunmuştur. Edebiyatta güzel eserlere sahiptir. Nitekim "*Kitabu'l-Edeba*" ona ait bir eserdir. O, Ebû Talib b. Geylan, Hasan el-Kazvinî, Ebû Abdullah es-Surî gibi isimlerden sema yoluyla hadis öğrenmiştir. Ebû Ali b. Sukkare el-Hafız, İsmail b. Semerkandî ve Ebû Tahir Ahmed b. Hasan el-Kurçî gibi isimler de ondan hadis rivayet etmiştir. Bunun yanında "*el-Meayat*", "*eş-Şafî*", "*el-Tahrir*" eserlerini kaleme almıştır (es-Sübkî, 1968: 74-75; İbn Kesîr, 1993: 475).

2.7. İsmail b. Abdulkahir b. Abdurrahman b. Muhammed b. Hüseyin el-İsmaili Ebû Sad el-Utruş (ö.471/1078)

Cürcan ehlinde olan el-Utruş, Kuran ve fıkıh dersleri vermiştir. Ebu'l-Haris Muhammed b. Abdurrahim el-Usvanî ve Abdulgaffar b. Muhammed el-Farisî 'den sema yolu ile hadis öğrenmiştir. Güvenilir, dürüst ve samimi sıfatlarıyla ön plana çıkan el-Utruş, 471/1078 senesinde Cürcan'da vefat etmiştir (es-Sübkî, 1968: 293).

2.8. Muhammed b. Ahmed b. Said b. Musa b. Ahmed b. Kab el-Kasî, el-Kadî Ebû Abdullah el-Kabî (ö.481/1088)

Harizm âlimlerinden olan el-Kabî, eş-Şerif Hibetullah bî Hüseyin el-Abbasi'den sema yoluyla hadis öğrenmiştir. Merv vilayetinde Ebû Abdullah eş-Şirenhaşirî ve Ali eş-Şeyh Ebu'l-Kasım el-Furanî'den hadis dersleri almıştır. Çok iyi bir münazaracı ve adil bir kadî olan el-Kabî, 481/1088 senesinde vefat etmiş ve Kabiye mezarlığına defnedilmiştir (es-Sübkî, 1968: 93-94).

2.9. Ebu'l-Kasım ez-Zemahşerî (ö. 538/1144)

Onun, menşei itibariyle Harizm'in Zemahşer kasabasında dünyaya geldiği kaydedilmektedir. Edebiyat ilminde seçkin kişiler tanışmış, tefsir, hadislerin izahı ve dil üzerine eserler yazmıştır. Hadis öğrenimi için pek çok vilayete seyahat etmiştir. Bilhassa Taberistan, Ebiverd, Zemahşer, Semerkand ve Harizm'de ilmi faaliyetleri içerisinde bulunmuştur. Bir süre Mekke'de ikamet eden ez-Zemahşerî, daha sonra Harizm'in Cürcan vilayetine gelerek burada vefat etmiştir (Sem'ani, 1982: 163-164).

2.10. Ebû Abdullah el-Furavî (ö. 587/1191)

Aslen Harizm'li olan Furavî, daha ziyade Nişabur vilayetinde ikamet etmiştir. Ebubekir Abdulgaffar b. Muhammed el-Cünabezi, Ebu'l-Kasım Abdulkerim el-Kuşeyrî ve Ebu'l-Fazıl el-Abbâs b. Ahmed b. Muhammed el-Şekanî gibi hocalardan hadis öğrenmiştir. Mekke, Medine, Dımaşk, Nişabur, Bağdat şehirlerinde bulunarak hadis dersleri vermiştir. Ömrünün sonralarına doğru Nişabur'a geldiği ve burada vefat ettiği kaydedilmektedir (el-Münzirî, 1981: 158-159).

2.11. İsmail b. Mesadet b. İsmail b. el-İmam Ebubekir Ahmed b. İbrahim b. İsmail el-İsmaili el-İmam Ebu'l-Kasım (ö. 600/1203)

Evi âlim ve fazılların yuvası olan Kasım, Cürcan ehlinde olup, 407/1016 senesinde dünyaya gelmiştir. Babası el-Fazıl ve amcası Hamza el-Sehmi'den sema yolu ile hadis öğrenmiş, daha sonra Muhammed b. Yusuf eş-Şalencî, Ahmed b. İsmail er-Rebatî ve Ebû Ömer el-Bostamî'nin dergâhında bulunarak hadis dersleri almıştır (es-Sübkî, 1968: 294-295).

2.12. Ebu'l-Mehasin el-Nurkati el-Harizm el-Kuduri (ö.627/1229-30)

Hadis ilmiyle iştigal olan el-Kuduri, Merv, Herat, Rey, Isfahan, Bağdat, Huzistan, Basra gibi vilayetlerde bulunarak hadis dersleri almıştır. Döneminin ünlü muhaddislerinden olan Kuduri, 627/1229-30 senesinde Salem vilayetinde vefat etmiştir (es-Safedî, 1981: 633-634).

3. Fakihler

Fıkıh sözlükte “*bilmek, bir şeyi iyi anlamak, bir konuda derin bilgi sahibi olmak*” anlamında olup bu kökten türeyen fakîh de “*bir şeyi iyi bilen, iyi anlayan kimse*” demektir. Fakihin İslâm ilimlerinde bir terim olarak tarih içinde fıkıh kelimesinin mânası ile paralel değişiklikler geçirerek oluşmuştur (Karaman, 1995: 126-127).

3.1. Muhammed b. İbrahim Ebû Abdullah es-Sanî (ö. 412/1021)

Harizm ehlinde olan Sanî, Bağdat'ta Ebû Hamid el-İsferayinî ve Ebû Muhammed el-Bakî'den fıkıh dersleri almıştır. Zamanının müderrisi, vaizi, hatibi ve müftüsü olarak nitelendirilen Sanî, 412/1021 senesinde vefat etmiş ve cenazesi Haşhan'a yerleştirilmiştir (es-Sübkî, 1968: 118).

3.2. Abdulkahir b. Abdurrahman el-Şeyh Ebû Bekir el-Cürcanî (ö. 474/1081)

Şafiî mezhebi üzerine bir fakih olan el-Cürcanî, itikatta Eşarî mezhebini takip etmiştir. Ayrıca Arap dilbilgisini, imamlıkta meşhur olan Ebû Ali el-Farisî'nin yeğeni ve talebesi Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Hasan el-Farisî'den okumuştur. Kaleme aldığı kitaplar arasında: otuz ciltlik “*el-*

Muğni fi Şerhi'l-izah"i üç ciltlik "*el-Muktasid fi şerhi'l-izah*", "*İcazü'l Kuran'ül-Kebir*", "*İcazü'l Kuranü'l-Sağır*", "*el-Muftah*", "*Şerhi'l-Fatiha*", "*el-Cemil*" ve "*el-Telhis fi Şerh Hezarü'l-Cemil*" yer almıştır (es-Sübkî, 1968: 149-150).

3.3. Muhammedb. İbrahim. Hüseyin b. Ahmed b. Abdullah eş-Şenşedanaki el-Kası Ebu'l-Hüseyin (ö. 498/1104)

Harizm'in fazıllarından ve önderlerinden birisi olan el-Kası, fıkıh eğitimini Merv vilayetinde Ali el-Fuvarinî'den almıştır. Munazarada çok iyi olan Kası, Said b. Muhammed el-Kabî'den sonra Kas kadılığına getirilmiştir. Onun evi ilim ve doğruluk sahibi kimselerin yuvası olmuştur (es-Sübkî, 1968: 114).

3.4. Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ebubekir el-Kerderanhasî (ö. 558/1163)

Harizm ehlinde olan Kerderanhasî, Merv vilayetine giderek Ebubekir es-Samanî ve İbrahim el-Merveruzî'den fıkıh dersleri almıştır. Ayrıca Ebubekir es-Samanî'den sema yolu ile hadis öğrenmiştir. O, Harizm'in Karderanhasi vilayetinde hatip, vaiz ve âlim olarak nitelendirilmiştir (es-Sübkî, 1968: 85-86).

3.5. Abdulgafir b. Lokman b. Muhammed Ebu'l-Mefahir el-Kerderî (ö. 562/1166)

Harizm'in Kerder kasabasında dünyaya gelen el-Kerderî, Hanefî mezhebine bağlı olup, fıkıh ve usulde iyi olduğu kaydedilmektedir. Abdurrahman b. Muhammed el-Kirmanî'nin dergahında bulunarak fıkıh dersleri almıştır. Ayrıca Nurettin Mahmud Zengi döneminin Halep vilayetinde kadılık görevini üslenmiştir. Fıkıh usulüne göre tasnif ettiği eserleri: "*Kitab fi Şehrü'l-Tecrid*", "*Şehrü'l-Cam'a el-Sağır*" ve "*Şehrü'l-Cam'a el-Kebir*" kitaplarıdır (Kureşi, 1978: 443-444; Kök, 2007: 259-262).

3.6. Halef b. Abdurrahman b. Ahmed b. Muhammed el-Mekkî (ö. 564/1168)

Harizm ehlinde olan el-Mekkî, 504/1110 senesinde dünyaya gelmiştir. Merv vilayetine giderek Abdurrahman el-Kirmanî'den fıkıh dersleri almıştır. Bağdat ve Merv vilayetlerinde bulunduğu bilinen Mekkî, buralarda hadis ve fıkıh dersleri vermiştir. Bilgi zenginliği ve Arapça ustalığına rağmen sade bir dil kullanmayı tercih etmiştir. Döneminin ünlü âlimi Muhammed el-Zemehaşiri'den kıraat dersleri almıştır. Bağdat vilayetinde 564/1168 senesinde vefat etmiştir (Kureşi, 1978: 173-174; Safedî, 1981: 589).

3.7. el-Muveffik b. Ahmed b. Muhammed el-Mekkî (ö. 568/1172)

Harizm hatibi olan el-Mekkî, 484/1091-92 senesinde dünyaya gelmiştir. O, dönemin ünlü edip ve fıkıhçısı olarak kaydedilmektedir. "*el-Mağrib*" eserinin sahibi olan Üstat Nasır b. Abdulseyyid'den fıkıh dersleri almıştır (Kureşi, 1978: 523).

3.8. Muhammed b. Abdulsettan b. Muhammed el-İmadi el-Kerderi el- Beratekini (ö. 642/1244)

O, Harizm'in Beratekin köyünden olup, dönemin ünlü fıkıh ve hadis âlimi olarak kayda düşmüştür. Harizm'de Şeyh Burhaneddin Nasır b. Abdulseyyid b. Ali el-Muterrazi'den kıraat dersleri almıştır. Daha sonra Semerkant'ta giderek, Şeyh Burhaneddin Ebu'l-Hasan Ali b. Ebubekir b. Abdulcelil el-Merğınani'den fıkıh öğrenmiştir. Bunun yanında Buhara'ya giderek pek çok âlimden fıkıh dersleri almıştır. 642/1244 senesinde Buhara'da vefat eden el-Beratekini, Sebuzmun'a defnedilmiştir (Kureşi, 1978: 228-230).

4. Felsefeciler

4.1. Şemşu'l-Meşrik Ebu'l-Kasım el-Harizm Arizi (ö. 521/1137)

Çok yönlü bir âlim olan el-Arizi, edebiyat, fıkıh ve lügat ehli olarak zikredilmektedir. Ancak o, felsefe ilmiyle ön plana çıkmıştır. Aynı zamanda Ebû Nasır el-Kuşeyrî'den sema yoluyla hadis öğrenmiştir. Bir müddet Harizmşah Atsız'ın hizmetinde bulunsa da, daha sonra Merv vilayetine gitmiş ve burada ilmi faaliyetleri sürdürmüştür. Kendisi öldüğünde bu şehirde bulunduğu aktarılmaktadır (Safedi, 1981: 279-280).

4.2. el-Feylosof Bahâeddîn Ebû Muhammed el-Harakî (ö. 533/1138-39)

Aslen Merv'li olan Harakî, Büyük Selçuklu Sultanı Sencer döneminin ünlü filozof, matematik, astronomi ve tıp âlimi olarak kaydedilmiştir. Her ne kadar Merv vilayetinde dünyaya gelse de, Harizmşah Atsız döneminde Harizm'e gitmiş ve burada ilmini icra etmiştir. Kısa bir süre sonra da tekrar Merv vilayetine giderek burada vefat etmiştir. "*Münteha'l-idrâk fî tekâsîmi'l-eflâk*" ve "*et-Tebşîra fî 'ilmi'l-hey'e*" onun en ünlü eserleridir (el-Beyhakî, 1946: 155; Akpınar, 1997: 94-96).

5. Tıp

5.1. Ebû'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî (ö. 453/1061)

Bîrûnî, 362/973 senesinde Harizm'in Kas vilayetinde dünyaya gelmiştir. Her ne kadar tıp âlimi olsa da, astronomi, fizik ve matematik alanlarında eserler de kale almıştır. Çok yönlü bir âlim olan Bîrûnî, küçük yaşlarda Harizmşahlar'ın himayesine girmiş ve iyi bir eğitim almıştır. Irak vilayetinde İbn Irak'tan matematik dersleri almış, daha sonra Abdüssamed b. Abdüssamed el-Hakîm'in dergahında bulunarak onun ilminden istifade etmiştir. Samaniler, Gazneliler ve Selçuklular dönemlerine şahitlik eden Bîrûnî, bu devletlerin hükümdarları tarafından saygı görmüş ve maddi anlamda destek ile ilmi faaliyetlerine hız vermiştir. Pek çok eser kaleme alsa da "*el-Âsârü'l-bâkiye 'ani'l-kurûni'l-hâliye*" ve "*Tahdîdü nihâyâti'l-emâkinli-taşhîhi mesâfâti'l-mesâkin*" adlı eserleriyle ön plana çıkmıştır (İbn Cülcül, 1955: 17. Zâhireddîn Beyhakî, 1946: 62-64; Tümer, 1992: 206-215).

5.2. Ebû İbrahim Zeyneddîn İsmail b. Hasen el-Hüseynî el-Cürcânî (ö. 531/1137)

Hayatının büyük bir kısmını Harizm'in Cürcan vilayetinde geçiren Zeyneddîn el-Cürcânî, dönemin en ünlü tıp âlimleri arasında kaydedilmektedir. Kutbettin Harizmşah döneminde Harizm'e giderek, burada bulunduğu süre zarfında cerrahi çalışmalarda bulunmuştur. Kutbettin'in ölümünden sonra Atsız b. Muhammed'in himayesine girmiş ve onun himayesinde "*Zahîre-i Harizmşahi*" adlı tıp kitabını kaleme almıştır. Kitap, tıpla ilgili Farsça yazılmış ilk ansiklopedik eser olma özelliği taşımaktadır. Her ne kadar ömrünün sonlarına doğru Merv vilayetinde olduğu kaydedilse de, Zâhireddîn el-Beyhâkî onu 531/1137 senesinde Serahs'da gördüğünü söylemektedir (Zâhireddîn el-Beyhakî, 1946: 155; Şeşen, 1993: 18; Sümer, 1991: 91-92; Doğruyol, 1993: 133-134; Özaydın, 2002: 484-485).

5.3. el-Feylosof Muhammed el-Harezmî (ö. VII/XIII)

Babası Harizmşah Atsız'ın vezirliğini yapan Muhammed el-Harizmî, dönemin önde gelen hekimlerindendir. Ayrıca Arap edebiyatı hakkında geniş bir bilgiye sahiptir. Kendisi Hekim Ebu'l-Bereket'ten dersler almıştır. Psikolojik sorunları olduğu bilinen Muhammed el-Harizmî'nin intihar ettiği aktarılmaktadır. Onun ölüm tarihi kesin olarak bilinmese de, Zâhireddin Beyhâkî onu 519/1125-1126 senesinde Merv vilayetinde gördüğünü aktarmaktadır (Zâhireddîn el-Beyhakî, 1946: 161).

Sonuç

13. yüzyılda Harizm coğrafyasında yetişen âlimler, İslam dünyası ve genel olarak insanlık tarihi için büyük bir bilimsel ve kültürel miras bırakmışlardır. Bu dönemde, özellikle matematik, astronomi, tıp, felsefe, edebiyat ve mantık gibi alanlarda önemli çalışmalar yapmış olan Harizmlî âlimler, bilimsel düşüncenin gelişimine katkı sağlamış, Orta Asya'da bir bilim ve kültür merkezi oluşturmuşlardır. Harizm, Batı ile Orta Asya arasında bir köprü işlevi görmüş ve bilimsel bilginin hem Batı dünyasında hem de İslam coğrafyasındaki bilim insanları arasında yayılmasına katkıda bulunmuştur. Bu âlimler, sadece teorik bilgi üretmekle kalmamış, aynı zamanda halkın eğitime de önem vermiş, birçoğu eğitim kurumları kurarak, bilimsel düşüncüyü daha geniş kitlelere ulaştırmaya çalışmışlardır.

Harizmlî âlimlerin çalışmaları hem dönemin entelektüel dünyasında hem de sonraki yüzyıllarda etkili olmuştur. Bu âlimlerin ortaya koyduğu bilgi ve eserler, sonraki bilim insanları için temel referans kaynakları olmuş ve bilimsel ilerlemenin hız kazanmasına zemin hazırlamıştır. Ayrıca, Harizm'in bilimsel katkıları, yalnızca İslam dünyasıyla sınırlı kalmamış, dünya çapında kültürel etkileşimlere ve bilgi alışverişine olanak sağlamıştır.

Sonuçta, 13. yüzyılda Harizm coğrafyasında yetişen âlimler, sadece kendi dönemlerinde değil, sonraki nesillerde de etkili olmuş ve bilimsel mirası, çağlar boyunca yaşamaya devam etmiştir. Harizm, bu âlimlerin katkıları sayesinde, Orta Asya'nın en parlak bilimsel ve kültürel merkezlerinden biri olmuştur ve dünya bilim tarihine önemli bir katkı sunmuştur. Bu âlimlerin çalışmaları, bilim ve düşünce dünyasının aydınlanmasına önemli bir katkıda bulunarak, insanlık tarihinin evriminde belirleyici bir rol oynamıştır.

KAYNAKÇA

- Akpınar, Cemil, (1997). “Harakî”, *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XVI.
- Anonim, (2018). *Hudûdü'l Alem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, Çev. Abdullah Duman-Murat Ağrı, Ayışığıkitapları Yayınları, İstanbul.
- Ebû Muhammed Muhyiddin Abdülkadir b. Muhammed Kureşî, (1978). *el-Cevâhirü'l-mudîyye fî tabakati'l-Hanefiyye*, Abdülfettah Muhammed el-Hulv, Kahire, II.
- Ebû Muhammed Zekiyyeddîn Abdülazim b. Abdülkavî el-Münzirî, (1981). *el-Tekmile li-vefeyâti'n-nakale*, Beyrut, I.
- Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur el-Mervezi Sem'ani, (1982). *el-Ensab*, nşr. Şerefeddin Ahmed, Haydarabad, V.
- Ebu'l-Fidâ İmâdüddîn İsmail b. Ömer İbn Kesîr, (1993). *Tabakatü'l-fukahâi's-Şâfiyyin*, Nşr. Muhammed Azad-Ahmed Ömer Hâşim, Kahire, II.
- Ebû'l-Hasen Zahîreddîn Alî b. Zeyd b. Muhammed el-Beyhakî, (1946). *Târîhu hükemâ'i'l-İslâm*, nşr. Muhammed Kürd Ali, Dımaşk.
- Ebü's-Safâ Selâhuddîn Halîl b. İzzeddîn Aybeg es-Safedî, (1981). *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, Wiesbaden, XXV.
- Esin, Emel, (1991). “Amuderya”, *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, III.
- Guy Le Strange, (2015). *The Land of the Eastern Caliphate Mesopotamia, Persia and Central Asia from the Moslem Conquest to the time of Timur*, Haz. Adnan Eskikurt-Cengiz Tomar, Yeditepe Yayınları, İstanbul.

- Hatipoğlu, İbrahim, (2006). “Müsnid”, *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXVI.
- İbn Cülcül, (1955). *Ṭabaḳātü 'l-eṭṭebbâ' ve 'l-hükemâ'* nşr. Fuâd Seyyid, Kahire.
- İbn Havkal, (2017). *Sûrat el-Arz*, Çev. Ramazan Şeşen, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- İstahri, (2019). *Mesâlikü'l-Memâlik*, Çev. Murat Ağrı, *Ülkelerin Yolları*, Ayışığıkitapları Yayınları, İstanbul.
- Kandemir, M. Yaşar, (2020). “Muhaddis”, *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXX.
- Karaman, Hayreddin, (1995). “Fakih”, *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XII.
- Kök, Bahattin, (2007). “Nureddin Zengi, Mahmud”, *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIII.
- Mesudî, (2023). *Murûc ez-Zehap*, Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul.
- Özaydın, Abdülkerim, (1997). “Hârizm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XVI.
- Özaydın, Abdülkerim, (2002). “Kutbüddin Harizmşah”, *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXVI.
- Sümer, Faruk, (1991). “Atsız b. Muhammed”, *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, IV.
- Tacüddîn Ebû Nâsr Abdülvahâb b. Ali es-Sübkî, (1968). *Tabakatü 'ş-Şâfiyyetil-kübrâ*, Nşr. Muhammed Tanahî-Abdulfettâh Muhammed el-Hulv, Kahire, VII.
- Tümer, Günay, (1992). “Bîrûnî”, *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, VI.
- Yılmaz, Ali, (1999). “Mutarrizi ve Misbahî”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 461-470.